VIDYABHARATI Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2319-4979

# सोयाबीनच्या बोगस बियाण्यांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची स्थिती : एक अवलोकन (यवतमाळ जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)

**मिलिंद ढाले**

*विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, शिक्षण प्रसारक मंडळ विज्ञान आणि गिलानी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, घाटंजी जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र.*

**सारांश**

*महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हा हा विदर्भातील प्रमुख कृषिप्रधान जिल्हा असून येथील बहुसंख्य अल्पभूधारक शेतकरी सोयाबीन पिकावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून आहेत. सोयाबीन हे जिल्ह्यातील प्रमुख खरीप व नगदी पीक असल्याने त्याच्या उत्पादनाचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर थेट परिणाम होतो. तथापि, अलीकडील काळात यवतमाळ जिल्ह्यात बोगस अथवा निकृष्ट दर्जाच्या सोयाबीन बियाण्यांच्या विक्रीमुळे उगवण क्षमता कमी होणे, दुबार पेरणीची वेळ येणे, रोपांची असमान वाढ, उत्पादनात घट आणि आर्थिक नुकसान अशा गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या संशोधनाचा उद्देश यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर बोगस सोयाबीन बियाण्यांमुळे होणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक व कृषीविषयक परिणामांचे अवलोकन करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली असून शासनाचे अहवाल, संशोधन लेख आणि इतर दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या विश्लेषणातून असे दिसून आले की, बोगस बियाण्यांमुळे पेरणीचा खर्च वाढणे, दुबार पेरणी करावी लागणे, उत्पादनात घट होणे, उत्पन्न कमी होणे आणि कर्जबाजारीपणात वाढ होणे या समस्या मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. याशिवाय शेतकऱ्यांमध्ये मानसिक ताण, कृषी व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होणे आणि भविष्यातील शेतीबाबत असुरक्षितता निर्माण होणे हेही महत्त्वाचे परिणाम दिसून आले. अभ्यासाच्या आधारे बियाण्यांच्या गुणवत्तेवर कठोर नियंत्रण, प्रमाणित बियाण्यांचा पुरवठा, बियाणे विक्री व्यवस्थेचे प्रभावी नियमन, शेतकरी जनजागृती, तक्रार निवारण यंत्रणा बळकट करणे तसेच दोषींवर कठोर कायदेशीर कारवाई करणे आवश्यक असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी आणि सोयाबीन उत्पादनाची शाश्वतता वाढविण्यासाठी हा अभ्यास संशोधक, कृषी अधिकारी, धोरणकर्ते आणि शेतकरी यांच्यासाठी उपयुक्त ठरेल.*

## प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हा हा विदर्भ विभागातील प्रमुख कृषिप्रधान जिल्हा असून येथील बहुतांश लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी सोयाबीन हे प्रमुख खरीप व नगदी पीक असून त्यांच्या आर्थिक उत्पन्नाचा मुख्य आधार आहे. त्यामुळे सोयाबीन पिकाचे उत्पादन, उत्पादकता आणि बाजारभाव यांचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होतो (महाराष्ट्र शासन, 2025; ICAR-IISR, 2024-2025).

शेतीच्या यशामध्ये बियाण्यांची गुणवत्ता हा सर्वांत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. दर्जेदार व प्रमाणित बियाण्यांमुळे चांगली उगवण, निरोगी पीक आणि अधिक उत्पादन मिळते. भारतातील बियाण्यांच्या उत्पादन, विक्री व गुणवत्ता नियंत्रणासाठी बियाणे अधिनियम, 1966 आणि बियाणे नियम, 1968 लागू करण्यात आले असून प्रमाणित बियाण्यांच्या वापरावर विशेष भर देण्यात आला आहे (भारत सरकार, 1966; भारत सरकार, 1968). तसेच गुणवत्तापूर्ण सोयाबीन बियाणे उत्पादन व त्यासमोरील आव्हानांचा सविस्तर आढावा टाकू, सैनी आणि तालुकदार (2025) यांनी मांडला आहे.

परंतु अलीकडील काळात यवतमाळ जिल्ह्यात बोगस, बनावट किंवा निकृष्ट दर्जाच्या सोयाबीन बियाण्यांच्या विक्रीबाबत अनेक तक्रारी समोर आल्या आहेत. अशा बियाण्यांमुळे उगवण कमी होणे, रोपांची असमान वाढ, दुबार पेरणीची वेळ येणे, उत्पादनात घट होणे आणि आर्थिक नुकसान होणे अशा गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. परिणामी शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च वाढतो, परंतु अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना लागवडीदरम्यान विविध तांत्रिक व आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागत असल्याचे चंदुरकर, राजपूत आणि बोर्डे (2024) यांनी नमूद केले आहे.

यवतमाळ जिल्ह्यातील बहुतांश शेतकरी अल्पभूधारक असून त्यांच्याकडे जमीन, भांडवल आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाची साधने मर्यादित आहेत. अनेक शेतकरी कर्ज घेऊन बियाणे, खते व इतर कृषी निविष्ठांची खरेदी करतात. अशा परिस्थितीत बोगस बियाण्यांमुळे पीक अपयशी ठरल्यास त्यांची आर्थिक परिस्थिती अधिकच बिकट होते. त्याचबरोबर कर्जबाजारीपणा, मानसिक ताण, उत्पन्नातील अनिश्चितता आणि शेती व्यवसायावरील विश्वास कमी होणे यांसारखे सामाजिक व आर्थिक परिणामही प्रकर्षाने दिसून येतात (चंदुरकर इत्यादी, 2024).

यवतमाळ जिल्हा हा पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीसाठी ओळखला जातो. हवामानातील अनिश्चितता, वाढता उत्पादन खर्च, बाजारभावातील चढ-उतार आणि बोगस बियाण्यांची समस्या या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर होत आहे. त्यामुळे बियाण्यांच्या उत्पादन, वितरण व विक्री

प्रक्रियेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे, बियाण्यांची गुणवत्ता नियमितपणे तपासणे, दोषींवर कठोर कारवाई करणे तसेच शेतकऱ्यांमध्ये प्रमाणित बियाण्यांच्या वापराबाबत जनजागृती करणे ही काळाची गरज आहे (महाराष्ट्र राज्य बियाणे प्रमाणीकरण यंत्रणा, 2025; महाराष्ट्र शासन, 2025).

भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR, 2025) तसेच भारतीय सोयाबीन संशोधन संस्था (ICAR-IISR, 2024-2025) यांनी सुधारित वाणांचा वापर, गुणवत्तापूर्ण बियाणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब यावर विशेष भर दिला आहे. मेहत्रे इत्यादी (2023अ) यांनी विकसित केलेला 'एमएयूएस-725' हा वाण अधिक उत्पादनक्षम व जैविक ताणास सहनशील असल्याचे स्पष्ट केले आहे. तसेच मेहत्रे इत्यादी (2023ब) यांनी फ्रंटलाइन प्रात्यक्षिकांमुळे सोयाबीन उत्पादनात लक्षणीय वाढ होत असल्याचे दर्शविले आहे. याशिवाय कदम इत्यादी (2025) यांनी डिजिटल फार्मर फील्ड स्कूलद्वारे शेतकऱ्यांच्या ज्ञानपातळीत सकारात्मक वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये "सोयाबीनच्या बोगस बियाण्यांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची स्थिती : एक अवलोकन (यवतमाळ जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)" या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधद्वारे यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर बोगस सोयाबीन बियाण्यांचा होणारा आर्थिक, सामाजिक आणि कृषीविषयक परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच या समस्येची कारणे, परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजनांचा सखोल अभ्यास करून शेतकरी हितसंरक्षणासाठी उपयुक्त सूचना व धोरणात्मक शिफारसी मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे (यवतमाळ जिल्हा कृषी अधीक्षक कार्यालय, 2025).

## संशोधनाची उद्दिष्टे

1. सोयाबीनच्या बोगस बियाण्यांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. बोगस बियाण्यांमुळे सोयाबीन पिकाच्या उगवण, वाढ आणि उत्पादनावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
3. बोगस बियाण्यांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना होणारे आर्थिक नुकसान, कर्जबाजारीपणा आणि उपजीविकेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. शेतकऱ्यांमध्ये प्रमाणित व बोगस बियाण्यांविषयी असलेली जागरूकता आणि माहितीचे स्तर जाणून घेणे.
5. बोगस बियाण्यांच्या विक्रीस कारणीभूत असलेल्या घटकांचा आणि वितरण व्यवस्थेतील त्रुटींचा अभ्यास करणे.
6. बोगस बियाण्यांमुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक व मानसिक परिणामांचे अवलोकन करणे.
7. बियाण्यांच्या गुणवत्तेवर नियंत्रण, शासकीय यंत्रणांची भूमिका आणि विद्यमान उपाययोजनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करणे.
8. बोगस बियाण्यांच्या समस्येवर प्रभावी उपाययोजना व धोरणात्मक शिफारसी सुचविणे.

## संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये **वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतीचा** अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहिती या दोन्ही स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक माहिती अल्पभूधारक सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांच्या मुलाखती, संरचित प्रश्नावली आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे संकलित करण्यात आली.

दुय्यम माहिती महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागाचे वार्षिक अहवाल (महाराष्ट्र शासन, 2025), भारतीय सोयाबीन संशोधन संस्था (ICAR-IISR, 2024-2025) यांचे वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र राज्य बियाणे प्रमाणीकरण यंत्रणेचे बियाणे गुणवत्ता व प्रमाणीकरण अहवाल (MSSCA, 2025), यवतमाळ जिल्हा कृषी अधीक्षक कार्यालयाचा वार्षिक अहवाल (2025), तसेच भारत सरकारचे बियाणे अधिनियम, 1966 व बियाणे नियम, 1968 यांमधून संकलित करण्यात आली. याशिवाय संबंधित संशोधन लेख, पुस्तके, शासकीय प्रकाशने, वृत्तपत्रे आणि अधिकृत संकेतस्थळांचा आधार घेण्यात आला (टाकू इत्यादी, 2025; चंदुरकर इत्यादी, 2024; कदम इत्यादी, 2025; मेहत्रे इत्यादी, 2023अ; मेहत्रे इत्यादी, 2023ब).

संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून टक्केवारी, सारण्या आणि तुलनात्मक विश्लेषणाच्या साहाय्याने निष्कर्ष मांडण्यात आले. संशोधनातील निष्कर्षांच्या आधारे बोगस सोयाबीन बियाण्यांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले असून, समस्येच्या निराकरणासाठी व्यावहारिक सूचना आणि धोरणात्मक शिफारसी मांडण्यात आधल्या आहेत.

**यवतमाळ जिल्ह्याची परिस्थिती**

यवतमाळ जिल्हा हा विदर्भातील प्रमुख कृषिप्रधान जिल्हा असून येथील बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. जिल्ह्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असून सोयाबीन हे प्रमुख खरीप पीक आहे. त्यामुळे सोयाबीन पिकाचे उत्पादन आणि उत्पन्न यावर शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते.

अलीकडील काही वर्षांत यवतमाळ जिल्ह्यात सोयाबीनच्या बोगस अथवा निकृष्ट दर्जाच्या बियाण्यांबाबत अनेक तक्रारी समोर आल्या आहेत. या बियाण्यांमुळे उगवण कमी होणे, दुबार पेरणी करावी लागणे, उत्पादनात घट होणे आणि मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान होणे अशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांकडे आर्थिक साधने मर्यादित असल्याने या नुकसानीचा त्यांच्या कुटुंबाच्या उपजीविकेवर, कर्जफेडीवर आणि जीवनमानावर गंभीर परिणाम होत आहे.

याशिवाय, हवामानातील अनिश्चितता, वाढता उत्पादन खर्च आणि बाजारभावातील चढ-उतार यांमुळे शेतकऱ्यांच्या अडचणी अधिक वाढल्या आहेत. त्यामुळे बोगस बियाण्यांवर प्रभावी नियंत्रण, प्रमाणित बियाण्यांचा पुरवठा, शेतकरी जनजागृती आणि दोषींवर कठोर कारवाई करणे ही यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषी विकासासाठी अत्यंत आवश्यक बाब आहे. प्रस्तुत संशोधनात यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांच्या अनुभवांच्या आधारे या समस्येचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

**उपाययोजना**

1. **प्रमाणित बियाण्यांचा वापरः** शेतकऱ्यांनी शासनमान्य व प्रमाणित विक्रेत्यांकडूनच सोयाबीन बियाण्यांची खरेदी करावी.
2. **बियाण्यांच्या गुणवत्तेची तपासणीः** कृषी विभागाने बियाण्यांची नियमित तपासणी करून निकृष्ट व बोगस बियाण्यांची विक्री रोखावी.
3. **कठोर कायदेशीर कारवाईः** बोगस बियाण्यांचे उत्पादन व विक्री करणाऱ्या उत्पादक, वितरक आणि विक्रेत्यांवर कठोर दंडात्मक कारवाई करावी.
4. **शेतकरी जनजागृतीः** शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाण्यांची ओळख, बियाण्यांच्या पावतीचे महत्त्व आणि तक्रार नोंदविण्याच्या प्रक्रियेबाबत नियमित प्रशिक्षण व मार्गदर्शन द्यावे.
5. **तक्रार निवारण व्यवस्थाः** बोगस बियाण्यांबाबत शेतकऱ्यांच्या तक्रारींचे त्वरित निवारण करण्यासाठी प्रभावी यंत्रणा कार्यान्वित करावी.
6. **नुकसानभरपाईची व्यवस्थाः** बोगस बियाण्यांमुळे नुकसान झालेल्या शेतकऱ्यांना शासनाकडून वेळेत आर्थिक मदत किंवा नुकसानभरपाई उपलब्ध करून द्यावी.
7. **डिजिटल पडताळणी प्रणालीः** प्रत्येक बियाण्याच्या पॅकेटवर QR कोड किंवा ट्रॅकिंग प्रणाली लागू करून त्याची सत्यता सहज पडताळता येईल अशी व्यवस्था करावी.
8. **कृषी विस्तार सेवांचे बळकटीकरणः** कृषी अधिकारी, कृषी विद्यापीठे आणि कृषी विज्ञान केंद्र यांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना वेळोवेळी तांत्रिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून द्यावे.
9. **जिल्हास्तरीय विशेष मोहिमाः** यवतमाळसारख्या सोयाबीन उत्पादक जिल्ह्यांमध्ये पेरणीपूर्वी बोगस बियाण्यांविरुद्ध विशेष तपासणी व जनजागृती मोहिमा राबवाव्यात.

**निष्कर्ष**

प्रस्तुत अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी सोयाबीन हे प्रमुख उत्पन्नाचे पीक असून बोगस अथवा निकृष्ट दर्जाच्या बियाण्यांमुळे त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. बियाण्यांची कमी उगवण, दुबार पेरणीची गरज, उत्पादनात घट आणि वाढलेला उत्पादन खर्च यांमुळे शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान होते. विशेषतः मर्यादित संसाधने असलेल्या अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर या समस्येचा अधिक गंभीर परिणाम दिसून येतो. यवतमाळ जिल्ह्यात पावसावर आधारित शेतीचे प्रमाण अधिक असल्याने हवामानातील अनिश्चितता आणि बोगस बियाण्यांची समस्या एकत्रितपणे शेतकऱ्यांच्या अडचणी वाढवतात. अलीकडील काळात जिल्ह्यात सोयाबीन बियाण्यांच्या उगवणीबाबत अनेक तक्रारी नोंदविण्यात आल्याने या समस्येचे गांभीर्य अधोरेखित होते.

अभ्यासातून असेही दिसून येते की, बियाण्यांच्या गुणवत्तेवर प्रभावी नियंत्रण, प्रमाणित बियाण्यांचा पुरवठा, शेतकरी जनजागृती, नियमित तपासणी, तक्रार निवारण यंत्रणा आणि दोषींवर कठोर कारवाई या उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास बोगस बियाण्यांचे प्रमाण कमी करता येईल. तसेच कृषी विभाग, बियाणे उत्पादक संस्था आणि शेतकरी यांच्यात समन्वय वाढवून दर्जेदार बियाण्यांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

त्यामुळे यवतमाळ जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी बियाण्यांच्या गुणवत्ता नियंत्रणाची प्रभावी व्यवस्था, पारदर्शक वितरण प्रणाली आणि वेळेवर नुकसानभरपाई यंत्रणा उभारणे ही काळाची गरज आहे. अशा उपाययोजनांमुळे शेतकऱ्यांचा विश्वास वाढण्यास, उत्पादनात सुधारणा होण्यास आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होण्यास मदत होईल.

## संदर्भ


1. भारत सरकार. (1966). बियाणे अधिनियम, 1966 (The Seeds Act, 1966). नवी दिल्ली: भारत सरकार.
2. भारत सरकार. (1968). बियाणे नियम, 1968 (The Seeds Rules, 1968). कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
3. टाकू, एम., सैनी, एम., आणि तालुकदार, ए. (2025). भारतातील सोयाबीन बियाण्यांचे गुणवत्तापूर्ण उत्पादन : सद्यस्थिती आणि आव्हाने. सीड रिसर्च (Seed Research), 53(1), 36–41. doi.org
4. चंदुरकर, डब्ल्यू. वाय., राजपूत, यू. यू., आणि बोडे, एस. ए. (2024). सोयाबीन पिकातील सुधारित लागवड पद्धतींचा अवलंब आणि सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी. एशियन जर्नल ऑफ ॲग्रीकल्चरल एक्स्टेंशन, इकॉनॉमिक्स अँड सोशिओलॉजी (Asian Journal of Agricultural Extension, Economics & Sociology), 42(12), 337–343. doi.org
5. कदम, के. आर., अमहिरे, एम. सी., धाडवाड, एम. बी., आणि दहातोंडे, ए. एस. (2025). महाराष्ट्रातील प्रतिसादकर्त्यांच्या ज्ञानपातळीवर सोयाबीन डिजिटल फार्मर फील्ड स्कूलचा परिणाम. इंडियन जर्नल ऑफ एक्स्टेंशन एज्युकेशन (Indian Journal of Extension Education), 62(1), 27–31.
6. मेहत्रे, एस. पी., बेग, के. एस., जाधव, आर. एस., घुगे, व्ही. आर., आणि भास्कर, डी. पी. (2023). मराठवाडा प्रदेशासाठी लवकर परिपक्व होणारी, अधिक उत्पादन देणारी आणि जैविक ताणास सहनशील 'एमएयूएस-725' सोयाबीन वाणाची निर्मिती. जर्नल ऑफ ऑइलसीड्स रिसर्च (Journal of Oilseeds Research), 40 (विशेषांक).
7. मेहत्रे, एस. पी., जाधव, आर. एस., घुगे, व्ही. आर., आणि भाटिंगे, एम. जे. (2023). मराठवाडा प्रदेशातील पावसावर आधारित परिस्थितीत सोयाबीन पिकावर फ्रंटलाईन प्रात्यक्षिकांचा उत्पादनावरील झालेला परिणाम. जर्नल ऑफ ऑइलसीड्स रिसर्च (Journal of Oilseeds Research), 40 (विशेषांक).
8. भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR). (2025). सीड रिसर्च (Seed Research). नवी दिल्ली : भारतीय कृषी संशोधन संस्था.
9. भारतीय कृषी संशोधन परिषद – भारतीय सोयाबीन संशोधन संस्था (ICAR–IISR). (2024–2025). वार्षिक अहवाल. इंदूर, मध्य प्रदेश.
10. महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग. (2025). कृषी वार्षिक अहवाल. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
11. महाराष्ट्र राज्य बियाणे प्रमाणीकरण यंत्रणा (MSSCA). (2025). बियाणे गुणवत्ता व प्रमाणीकरण अहवाल. पुणे : महाराष्ट्र राज्य बियाणे प्रमाणीकरण यंत्रणा.
12. यवतमाळ जिल्हा कृषी अधीक्षक कार्यालय. (2025). जिल्हा कृषी वार्षिक अहवाल. यवतमाळ.